

नेपालमा वित्तीय पहुँच र समावेशीकरण

विष्णुराज बेलबासे

उपसचिव

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

१. पृष्ठभूमि/सारांश

नागरिकलाई सर्वसुलभ रूपमा गुणस्तरीय वित्तीय सेवा पुर्याउनु बैंकको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य हो। यसका लागि केन्द्रीय बैंकले एकातिर वित्तीय संस्थाहरूको सेवा विस्तारका साथै सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धिमा ध्यान दिएको हुन्छ भने अर्कातिर नागरिकमा वित्तीय साक्षरतालगायत वित्तीय सेवा उपयोग अभिवृद्धि गर्न जानकारीमूलक र चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याएको हुन्छ। वित्तीय सेवामा नागरिकको पहुँच पुग्न वित्तीय संस्थाहरूको विस्तार हुनाका साथै वित्तीय उपकरणहरूको उपलब्धता हुनु आवश्यक छ, अर्थात् वित्तीय पहुँच सुनिश्चित हुन वित्तीय सेवाको आपूर्ति र माग दुवै पक्ष सुदृढ हुन जरूरी छ। सामान्यतया वित्तीय पहुँचको आँकलनमा मुलुकको कुल जनसङ्ख्या र बैंक शाखा अनुपात हेर्ने प्रचलन रहेको छ। यो अनुपात घट्दै जाँदा वित्तीय पहुँच बढ्दै गएको अनुमान गरिन्छ। यसवाहेक वित्तीय उपकरणहरू खासगरी निक्षेप र कर्जाको खाता सङ्ख्या तथा डेबिट कार्ड र क्रेडिट कार्ड आदिको उपयोगको विश्लेषणबाट पनि वित्तीय पहुँचको मापन गर्ने प्रचलन रहेको छ। वित्तीय समावेशीकरणले जनताको जीवनस्तर उकास्न, गरिबी न्यूनीकरण गर्न र आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्र बनाउन सहयोग गर्छ। अरू मुलुकमा भन्ने नेपालमा पनि सरकार, केन्द्रीय बैंक, विकास साभेदार, अनुसन्धानकर्ता र नीति निर्माताहरू माझ वित्तीय समावेशीकरणले उच्च प्राथमिकता पाएको छ। वित्तीय पहुँचले वित्तीय सेवा (जस्तै बचत, भुक्तानी, कर्जा, बीमा, पूँजी बजार आदि) समेटलाई समेट्छ। यसमा वित्तीय सेवाको उपयोग, गुणस्तर र उपभोक्ता संरक्षण जस्ता पक्षले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। नेपालको संविधानमा समावेशीकरणसम्बन्धी व्यवस्था र उपभोक्ता संरक्षण सम्बद्ध प्रावधान राखिएको छ। नेपाल सरकारले दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals – SDG) प्राप्त गर्न समावेशी र दिगो विकासमा सहजीकरण गरेर वित्तीय पहुँचमा सुधार गर्न जोड दिएको छ। मुलुकमा चालु पञ्च वर्षीय सोह्रौँ योजना (आ.व. २०८१/८२ – २०८५/८६) मा वित्तीय समावेशीकरणका लागि नीतिगत कदम र कार्यनीति अपनाइएको देखिन्छ। नेपाल सरकारले सन् २०१७ मा स्वीकृत गरेको वित्तीय क्षेत्र विकास

रणनीतिले बैंकिङ प्रणालीको एउटा खम्बाका रूपमा वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणलाई परिभाषित गरेको छ। नेपालमा वित्तीय समावेशीकरणको थालनी अर्थात् औपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायक बैंकको सुरुवात वि.सं. १९९४ (सन् १९३७) मा वाणिज्य बैंकका रूपमा निजी क्षेत्रको समेत सहभागितामा नेपाल बैंकको स्थापनाबाट भएको हो। वि.सं. २०१३ (सन् १९५६) मा मात्रै वाणिज्य बैंकलाई नियमन गर्ने केन्द्रीय बैंकका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भएको थियो।

हालका वर्षहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंकले नगदरहित अर्थतन्त्र, उपभोक्ता संरक्षण, डिजिटल भुक्तानी, बैंकिङ प्रवर्द्धन, वित्तीय साक्षरतामा ध्यान केन्द्रित गरेको पाइन्छ। बैंक खाता नभएका नेपाली नागरिकले सन् २०१९ देखि “बैंक खाता खोल्ने” नीति लिइएको पाइन्छ। त्यस्तै श्रम ऐन २०१८ ले सबै प्रकारका निकायहरूले आफ्ना कामदार तथा कर्मचारीहरूलाई पारिश्रमिक भुक्तानी गर्दा अनिवार्य रूपमा बैंकखाता प्रयोग गर्ने प्रावधान रहेको छ। २०८१ असार मसान्तसम्ममा नेपालमा २० वटा वाणिज्य बैंक, १७ वटा विकास बैंक, १७ वटा वित्त कम्पनी, ५२ वटा लघु वित्त कम्पनी, १ वटा पूर्वाधार विकास बैंक, १ वटा राष्ट्रिय सहकारी बैंक, २८ वटा भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू (वालेट) र १० वटा हायर पर्चेज रहेका छन् (Banking and Financial Statistics, NRB 2024)। नेपालका कुल ७५३ स्थानीय तहमध्ये २०८१ असारसम्ममा सबै स्थानीय तहमा बैंक शाखा विस्तार भएका छन्। समष्टिमा नेपालमा हालसम्म वित्तीय समावेशीकरणका लागि गरिएका योजना तर्जुमा, रणनीति तथा कार्यान्वयन सकारात्मक दिशातिर उन्मुख भएको देखिएको छ। अब थप सुधारका प्रयासहरू समयमै कार्यान्वयनमा ल्याउन सकेमा लक्ष्यप्राप्तिमा निकै सघाउ पुग्ने देखिन्छ।

२. वित्तीय समावेशीकरणको अवधारणा र परिभाषा

वित्तीय समावेशीकरण र वित्त शब्दलाई एकअर्काको पूरकका रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। तर वित्त शब्दभन्दा वित्तीय समावेशीकरणलाई अलि फराकिलो बुझाइका रूपमा लिन सकिन्छ। वित्तीय समावेशीकरणको उद्देश्य सबैलाई वित्तमा पहुँच पुर्याउनु हो र उनीहरूले गर्ने उपयोगमा वृद्धि गर्नु

हो । यस परिभाषाबाट पनि वित्तीय पहुँच र समावेशीकरण एकअर्काका परिपूरक ठहरिएका छन् ।

यसै गरी संसारभरिका बैंकहरूको नियमन प्रणालीको नीतिमा समन्वयकारी भूमिका खेल्ने स्विटजरल्यान्डको बास्लेस्थित बैंक फर इन्टरनेसनल सेटलमेन्टका अनुसार वित्तीय समावेशीकरणले ३ आयामहरूलाई समेट्छ – जनताको सबै प्रकारका वित्तीय सेवाहरूमा पहुँच, उपयोग र गुणस्तर (financial inclusion covers three dimensions accessibility, usage and quality of financial services to all kind of people – BIS 2015) ।

३. वित्तीय समावेशीकरणको महत्त्व

समाजका सबै सदस्यहरूका लागि वित्तमा पहुँच आवश्यक छ, भन्नु समाजका वञ्चित र कम आय भएको वर्गका लागि विशेष महत्त्वपूर्ण छ, किनभने यसले उनीहरूलाई बचत गर्न र लगानी गर्नका लागि अवसर प्रदान गर्छ र उनीहरू आफैलाई प्राकृतिक विपत्ति, विरामी र आजीविकामा हानि जस्ता विभिन्न जोखिमहरूबाट बचाउँछ । वित्तमा पहुँचले गरिब तथा कम आयवाला वर्गलाई आर्थिक आत्मबोध गराउन समर्थ गराउँछ र आर्थिक गतिविधिहरूमा सहभागी हुनका लागि प्रोत्साहित गरेर गरिबीको दुष्चक्रलाई भत्काउने अवसर प्रदान गर्दछ । सामान्यतया कर्जा दिने बेलामा गरिबहरूसँग औपचारिक वित्तीय प्रणालीका धितो, कर्जाइतिहास र आवद्धताको कमी हुने गर्छ र यी कुराहरूलाई वित्तीय समावेशीकरणको प्रक्रिया र नीतिले समाल्नु आवश्यक हुन्छ ।

परिवारको वित्तमा पहुँचको आर्थिक वृद्धिमा बलियो सकारात्मक सम्बन्ध रहेको देखिएको छ । जति धेरै वित्तीय पहुँच भयो त्यति नै मौद्रिक तथा आर्थिक नीतिको प्रभावकारितामा सुधार आउन सक्छ । वित्तीय समावेशीकरणमा वृद्धिले फर्महरू र उपभोक्ताहरूको व्यवहार परिवर्तन गरिदिन्छ र त्यसपछि मौद्रिक नीतिको गुण वा क्षमतालाई प्रभाव पार्दछ । वित्तीय समावेशीकरण विशेष रूपले अर्थ व्यवस्थामा प्राथमिक उपकरणका रूपमा रहेको व्याजदरको भूमिकालाई बढाएर मौद्रिक नीतिलाई सुदृढ बनाउँछ । वित्तीय समावेशीकरणले समावेशी विकास, आर्थिक विकास तथा वित्तीय गहनतालाई सहयोग गर्छ । व्यावहारिक रूपले यसले गरिबी घटाएर र आयमा हुने असमानतालाई कम गरेर वित्तीय सेवामा मानिसहरूको पहुँच बढाउँछ । वास्तवमा एउटा खाता हुनुले नै बचतलाई बढाउँछ, महिलालाई सशक्त बनाउँछ, परिवारको उपभोगमा वृद्धि गर्दछ र उत्पादनशील लगानीलाई बढाउँछ । यसप्रकार संसारभरिका नीतिनिर्माताहरूले वित्तीय समावेशीकरणलाई एउटा प्रमुख नीतिगत लक्ष्यका रूपमा अगाडि बढाएका छन् ।

४. नेपालमा वित्तीय समावेशीकरणको अवस्था

४.१ समावेशीकरण

राज्यका सबै नागरिकको उपस्थिति र अर्थपूर्ण सहभागितामा समावेशी विकासको सोच र मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा पछाडि परेका समुदायहरूको सशक्तीकरण र समानुपातिक विकास गर्ने लक्ष्यसहितको रणनीति रहेको छ – (१) मुलुकमा उपलब्ध स्रोतसाधनहरूमा लक्षित वर्गको समानुपातिक पहुँच बढाउने । (१) स्रोत साधनमा लक्षित वर्गको समानुपातिक पहुँच बढाउने जस्ता रणनीतिहरू रहेका छन् ।

४.२ दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals)

दिगो विकास लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नका लागि वित्तीय समावेशीकरण आवश्यक छ । वित्तीय समावेशीकरण आय पिरामिडमा पिँधमा परेका र कमजोर व्यक्तिहरूलाई मात्र वित्तीय सेवासम्म पहुँच प्रदान गर्न आवश्यक हुने होइन कि अनौपचारिक वित्तीय सेवाको शोषणबाट जोगाएर आर्थिक रूपमा बलियो बनाउन सशक्तीकरण पनि गर्दछ । समावेशी वित्तीय प्रणालीले वास्तवमा कसको कति आय छ वा को कहाँ बस्छ भन्ने कुरातिर विचार नगरेर सबैलाई बचत, कर्जा, भुक्तानी र बीमा जस्ता आधारभूत वित्तीय सेवाको उपलब्धताको सुनिश्चितता गर्दछ । दिगो विकास लक्ष्यलाई पहुँचमा पुऱ्याउन पनि समावेशी वित्तीय प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ । नेपाल सरकारले दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नका लागि समावेशी र दिगो विकासमा सहजीकरण गरेर वित्तीय पहुँचमा सुधार गर्न जोड दिएको छ । १७ वटा लक्ष्यहरूमध्ये ८ औँ नम्बरले वित्तीय पहुँचको लक्ष्य निर्धारण गरेको छ जसअनुसार ३६ वटा वाणिज्य बैंकहरूसमेतका शाखाहरूले प्रति १००,०००/- जनसङ्ख्या पुऱ्याउन विद्यमान दरको प्रबलतालाई दुगुना गर्नुपर्नेछ, त्यस्तै ८०% परिवारको सन् २०३० सम्ममा सहकारी संस्थाहरू जस्ता समुदायिक वित्तीय संस्थाहरूमा ३० मिनेटको पैदल दूरीमा पहुँच भएको हुनुपर्नेछ ।

४.३ वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (Financial sector Development Strategy)

नेपाल सरकारले सन् २०१७ मा स्वीकृत गरेको वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिले बैंकिङ प्रणालीको एउटा खम्बाका रूपमा वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणलाई परिभाषित गरेको छ । वित्तीय पहुँच बढाउने केही तरिकामा जोड दिएको छ । ती हुन् – (क) ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा वित्तीय संस्थाहरूको सेवा उपलब्धतामा वृद्धि गर्ने, (ख) वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरणको विस्तारका लागि यथोचित नीति विकास गर्ने, (ग) वित्तीय पहुँचलाई व्यापक बनाउन संस्थागत व्यवस्थाहरूमा सुधार गर्ने, (घ) लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन र सुपरिवेक्षण कार्यसंयन्त्रको निर्माण

गर्ने, (ड) वित्तीय शिक्षाका माध्यमबाट जागरूकता जगाउने, (छ) वित्तीय सेवा र उत्पादनहरूको उपयोगका सम्बन्धमा उपभोक्ता संरक्षणलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

४.४ वित्तीय समावेशीकरण मार्गचित्र (Financial Inclusion Road Map, २०१७-२२)

वित्तीय समावेशीकरण नेपालका लागि एउटा चुनौती हो तापनि पहुँचलाई सम्भव बनाउने कार्यक्रममा संलग्न देशहरूका तुलनामा वित्तीय पहुँचका सन्दर्भमा राम्रै प्रगति गरेको छ । सन् २०२२ सम्ममा नेपालले अति कम विकसित देशको तहबाट उत्तीर्ण भई दिगो विकास लक्ष्य पूरा गरी सन् २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको देशको तहमा उत्तीर्ण हुने लक्ष्यका साथ काम गर्नुपरिरहेको छ ।

४.५ वित्तीय समावेशीकरण माया घोषणापत्र (Maya Declaration on Financial Inclusion, २०११)

सन् २०११ को सेप्टेम्बरमा नेपाललगायत अन्य देशका केन्द्रीय बैंकहरू, सुपरिवेक्षकहरू र अन्य वित्तीय नियमन अधिकारीहरूको सङ्गठन-वित्तीय समावेशीकरण गठबन्धन (Alliance for Financial Inclusion-AFI) का प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा मेक्सिकोको रिभेरा माया भन्ने स्थानमा वित्तीय समावेशीकरण माया घोषणापत्र सम्पन्न भएको थियो । यसले वित्तीय समावेशीकरणको समावेशी वृद्धिको पहिचान गरेको, विकासशील देशहरूका लागि आपसमा नीतिनिर्माताहरू र नियामकहरूबीच यससम्बन्धी ज्ञान आदानप्रदानद्वारा गर्ने कुरा पुनर्पुष्ट भएको, वित्तीय समावेशीकरण विस्तारलाई प्राथमिकता दिएको कुरा बुलन्द गरेको र नियामकहरू तथा नीतिनिर्माताहरूले वित्तीय समावेशीकरणलाई उपयुक्त प्राथमिकतामा राख्ने आदि कुरामा प्रतिबद्ध भएका थिए । ७६ देशका ८० प्रतिनिधिहरू माया घोषणापत्रमा संलग्न भएकामा हाल यसमा १०० भन्दा बढी सदस्यसंस्थाहरू पुगिसकेका छन् । माया घोषणापत्रमा प्रतिबद्धता जनाउनु भनेको वित्तीय समावेशीकरणका ४ वटा मापनयोग्य प्रतिबद्धता गरेको मानिन्छ । सेप्टेम्बर २०२४ सम्म, ७८ देशका AFI सदस्य संस्थाहरूले सामूहिक रूपमा १३४० माया घोषणा लक्ष्यहरू बनाएका छन्, आफ्नो राष्ट्रको वित्तीय समावेशीकरण एजेन्डा हासिल गर्न प्रतिबद्धता जनाएका छन् । AFI सदस्य संस्थाहरूले नियमित रूपमा AFI डाटा पोर्टल (ADP) मा प्रगति अद्यावधिकहरू साभा गर्छन् ।

५. वित्तीय समावेशीकरणमा गरिएका प्रयास

५.१ नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था

औपचारिक वित्तीय सेवाप्रदायक बैंकको सुरुवात वि.सं. १९९४ (सन् १९३७) मा वाणिज्य बैंकका रूपमा निजी क्षेत्रको समेत सहभागितामा नेपाल बैंकको स्थापनाबाट भएको हो । नेपाल बैंक स्थापना भएको दुई दशकपछि

वि.सं. २०१३ (सन् १९५६) मा मात्रै वाणिज्य बैंकलाई नियमन गर्ने केन्द्रीय बैंकका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भएको थियो । यसको स्थापनाको समयमा सीमित मौद्रिकरण र मुख्य रूपले अर्थ व्यवस्था कृषिमा आधारित थियो । त्यसबेला नेपालीभन्दा पनि भारतीय मुद्रा चारैतिर परिचालनमा थियो (नेराबैंक १९९६) । सुरुमा व्यापार गर्न भारतमा पसेको ब्रिटिस-इन्डिया कम्पनीले भारतलाई नै उपनिवेश बनायो र विनिमय मुद्रा 'कम्पनी रूपैयाँ' निष्कासन गर्दथ्यो । यो भारतीय मुद्राले खासगरी तराई र लाहुरेको बढी बसोबास रहेका पहाडी क्षेत्रमा समेत प्राथमिकता पाउँथ्यो । एक किसिमले कठिन मानिएको भारतीय मुद्रा विस्थापित गर्ने कार्यका रूपमा रहेको दोहोरो मुद्रा प्रणालीलाई नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापनाले कम र नियन्त्रण गर्दै लग्यो । अर्थ व्यवस्थामा नेपाली मुद्राको प्रचलन बढाउनका लागि भारतीय मुद्राको स्थिर विनिमय दर लागु गरियो ।

वि.सं. २०१६ (सन् १९५९) मा नेपाल औद्योगिक विकास निगमको स्थापना भयो । वि.सं. २०२३ (सन् १९६६) मा सरकारी स्वामित्वको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक स्थापना भयो । यहाँनिर नेपालको बैंकिङ इतिहासमा रोचक कुरा त के छ भने निजी क्षेत्रको समेत स्वामित्व रहेको वाणिज्य बैंकभन्दा १९ वर्षपछि मात्र केन्द्रीय बैंक स्थापना भयो र औद्योगिक विकासका लागि स्थापना भएको जेठो वित्तीय संस्था (नेपाल औद्योगिक विकास निगम) समयको चक्रमा आफूभन्दा ७ वर्षपछि स्थापना भएको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा २०७५ (सन् २०१८) सालमा विलय हुन पुग्यो ।

वित्तीय समावेशीकरणको सुरुवातका रूपमा वि.सं. २०१९ (सन् १९६२) मा सहकारी संस्थाहरूलाई कर्जा उपलब्ध गराउन सहकारी बैंकको स्थापनालाई लिन सकिन्छ । वि.सं. २०२४ (सन् १९६७) मा कृषि कर्जाका साथै प्राविधिक सुविधा र सामग्री उपलब्ध गराउने गरी छुट्टै कृषि विकास बैंक ऐन बन्यो र सहकारी बैंक कृषि विकास बैंकमा रूपान्तरण भयो । यस बैंकले २०३२ (सन् १९७५) मा साना किसान विकास कार्यक्रमको थालनी गर्‍यो ।

नमुना आयोजनाका रूपमा बङ्गलादेशमा ढाका विश्वविद्यालयले यो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था भयो । नेपालमा कृषि विकास बैंकलाई कार्यक्रम सञ्चालनको जिम्मेवारी दिने निर्णय भयो । नेपालमा यसको सुरुवात नुवाकोट जिल्लाको धुन्चे गाउँ र धनुषा जिल्लाको महेन्द्रनगर गाउँमा गरिएको थियो । प्रो.महम्मद युनुसले महेन्द्रनगरमा कैयौँ साता लगाएर अध्ययन र अवलोकन गरी बङ्गलादेशमा ग्रामीण बैंक कार्यक्रम अगाडि बढाएका थिए । यस कार्यक्रममा साना किसानहरू, मोहीहरू, जग्गाविहीन सुकुम्बासी श्रमिकहरूलाई समूहमा आवद्ध गरेर समूहको जमानीमा कर्जा उपलब्ध गराइन्थ्यो । यो कार्यक्रम अत्यन्त सफल भयो र देशभरि नै यसको विस्तारको माग भयो

र विस्तार गर्ने प्रक्रिया भइरह्यो । अचल धितो राखेर कर्जा दिने परम्परागत प्रणालीका सट्टा समूहको जमानतमा कर्जा दिने नेपालमा सञ्चालित यो कार्यक्रम एक वर्षपछि मात्र बङ्गलादेशमा महम्मद युनुसले ग्रामीण बैंक मोडेल सुरु गरेका थिए । ग्रामीण बैंक 'तलैदेखि आर्थिक तथा सामाजिक विकास सिर्जना' कार्यका लागि सन् २००६ मा ग्रामीण बैंक र संस्थापक युनुसले प्रख्यात 'नोबेल शान्ति पुरस्कार' प्राप्त गरे ।

सन् २००३ मा नेपाल सरकारले विश्व बैंकको अनुदान सहयोगमा गरिवी निवारण कोष मोडेल लागु गर्‍यो । यसले सुरुमा केही राम्रा कामहरू गर्न थालेकामा पछि राजनैतिक हस्तक्षेप, आर्थिक विचलन आदिका कारण यसले निरन्तरता पाउन सकेन ।

सन् १९९९ देखि नेपाल राष्ट्र बैंकले ग्रामीण विकास बैंक मोडेललाई अनुसरण गर्दै निजी क्षेत्रले पनि लघुवित्त संस्था खोल्न सक्ने नीति खुला गर्‍यो । नरम लाइसेन्स नीतिले गर्दा छोटो समयमा लघुवित्त संस्थाहरू खोल्ने लहर चल्‍यो र मूल प्रवाहका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू जान नरूचाएका ग्रामीण क्षेत्रमा लघुवित्तको पहुँच विस्तार हुन पुग्यो । नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा शाखाहरू विस्तार गर्न प्रोत्साहित गरेको छ । हालका वर्षहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय साक्षरता, नगदरहित अर्थतन्त्र, उपभोक्ता संरक्षण र डिजिटल भुक्तानी र बैंकिङमा बढावाका लागि ध्यान केन्द्रित गरेको पाइन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक खाता नभएका नेपाली नागरिकले सन् २०१९ देखि 'बैंकखाता खोल्ने' नीति अधि सारेको छ । यो स्किममा खाता खोल्दा रु.१००/- ग्राहकको खातामा राखिदिने व्यवस्था छ । त्यसभन्दा अघि २०१६ मा नेपाल सरकारले शून्य मौज्दातमा प्रत्येक नेपालीका लागि बैंकखाता अभियान सुरु गरेको र सरकारी भुक्तानी बैंकखाताबाट मात्र हुने व्यवस्था गरेको थियो । श्रम ऐन २०१८ ले सबै प्रकारका निकायहरूले आफ्ना कामदार तथा कर्मचारीहरूलाई पारिश्रमिक भुक्तानी गर्दा अनिवार्य रूपमा बैंकखाता प्रयोग गर्ने प्रावधान गरेको छ । सन् २०१५ देखि रु. १ लाखभन्दा बढीको विप्रेषण रकम नगदका सट्टा चेक वा बैंकखाताबाट भुक्तानी हुने व्यवस्था गरेको छ । सन् २०१७ बाट यो सीमा बढाएर रु. २ लाख गरिएको छ । त्यस्तै सन् २०१७ देखि रु. १० लाखभन्दा बढीको वस्तु वा सेवा खरिद गर्दा बैंकिङ उपकरणको प्रयोग गर्नुपर्ने नीति पनि सरकारले लिएको छ ।

५.२ नेपाल वित्तीय समावेशीकरण कार्ययोजना

नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल वित्तीय समावेशीकरण कार्ययोजनालाई अङ्गीकार गरेको छ । राष्ट्रिय वित्तीय समावेशीकरण मार्गचित्रको तर्जुमा लगत्तै विकसित गरिएको यस कार्ययोजनामा मार्गचित्रले पहिचान गरेका

प्रत्येक प्राथमिकता क्षेत्रका अल्पकालीन र दीर्घकालीन रणनीतिहरू उल्लेख गरिएको छ । यसले मार्गचित्रमा उल्लिखित प्राथमिकताहरूलाई प्राप्त गर्नका लागि जिम्मेवार निकायहरूद्वारा गर्न सकिने विशेष क्रियाकलापहरूलाई पनि पहिचान गरेको छ । त्यस्तै वित्तीय समावेशीकरण मार्गचित्र र कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार र केन्द्रीय बैंकका अधिकारीहरू तथा अन्य निकायहरूका प्रतिनिधिहरू सम्मिलित राष्ट्रिय वित्तीय समावेशीकरण मार्गचित्रसम्बन्धी उच्च स्तरीय समिति गठन गरिएको छ ।

५.३ नेपाल राष्ट्र बैंक रणनीतिक योजना

नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा रणनीतिक योजनाको मुख्य खम्बा 'वित्तीय स्थिरता तथा वित्तीय क्षेत्र विकास' का एउटा उद्देश्यमा वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणलाई समावेश गरिएको छ । वित्तीय समावेशीकरणलाई बढावा दिनका लागि कार्ययोजनामा लेखिएको छ—(क) राष्ट्रिय वित्तीय समावेशीकरण रणनीति तर्जुमा गर्ने र राष्ट्रिय कार्यदलको स्थापना गर्ने, (ख) वित्तीय समावेशीकरणमा पहुँच बढाउन नीतिहरू तर्जुमा गर्ने (ग) वित्तीय समावेशीकरण परिसूचकहरूको विकास गर्ने, (घ) डिजिटल फाइनेन्सिङका विविध मोडेलहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने, (ङ) इ-मैपिङ संयन्त्रलाई अद्यावधिक गर्ने र (च) वित्तीय सेवाका विन्दुहरूको भूस्थानिक नक्साङ्कन गर्ने ।

५.४ अनुदानसहितको कर्जा व्यवस्था

नेपाल सरकारले साना किसान, युवा, महिला उद्यमीहरूलाई परम्परागत कौशल विकासका लागि दलितहरूलाई र आय आर्जन क्रियाकलापहरू गर्नका लागि साना र मध्यम खालका उद्यमहरूलाई वित्तीय संस्थाहरूबाट विनाधितो सहूलियतपूर्ण कर्जा दिने स्किमहरू सञ्चालनमा ल्याएको छ । यी कर्जाहरू निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषबाट बीमा कम्पनीहरूसँग बीमा गरिएको हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कर्जाको नियमित किस्ता भुक्तानीको बेला कर्जा सुरक्षण शुल्क, बीमा प्रिमियम र ब्याज नेपाल राष्ट्र बैंकमार्फत नेपाल सरकारबाट सोधभर्ना गर्ने व्यवस्था छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय संस्थाहरूलाई शाखाअनुसार र समग्र आधारमा यसप्रकारका कर्जाहरू प्रवाह गर्ने पने निर्देशनात्मक व्यवस्था गरेको छ ।

५.५ शाखा विस्तार

सङ्घीय संरचनामा परिवर्तन भएपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रत्येक स्थानीय पालिकास्तरमा कम्तीमा एउटा वाणिज्य बैंकको शाखा स्थापना गर्ने नीति लिएको छ । नेपालमा ७५३ स्थानीय तहहरू रहेका छन् । दुर्गम स्थानमा सेवा विस्तार गरून् भन्ने उद्देश्यले काठमाडौँ उपत्यका बाहिर तीन वटा शाखा खोली सञ्चालनमा ल्याए पश्चात मात्र काठमाडौँ उपत्यकामा बैंकिङ सेवाको पहुँच कम भएका

स्थानलाई पहिलो प्राथमिकता दिने गरी एक शाखा खोल्न स्वीकृति प्रदान गर्ने नीति लिइएको छ ।

५.६ मोबाइल बैंकिङ र सीमित बैंकिङ आउटलेट

नेपाल राष्ट्र बैंकले अनुमतिपत्र प्राप्त गरेका 'क' वर्ग, राष्ट्रिय स्तरका 'ख' र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्थाहरूलाई काठमाडौं उपत्यकाबाहिरको क्षेत्रमा स्थापित शाखाका साथै संचालित वाहन उपयोग गरेर निक्षेप तथा विप्रेषणसँग सम्बन्धित वित्तीय सेवाहरू प्रदान गर्नसक्ने अनुमति दिइएको छ । सुरक्षा तथा कारोबारको तोकिएका प्रावधानहरू अनुपालना गरेको भएमा नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्वअनुमतिबिना यो सुविधा पाउन सक्छन् । यस्तै वित्तीय संस्थाले अल्पसेवा पाएका क्षेत्रहरूमा निक्षेप, भुक्तानी, कर्जा र आन्तरिक विप्रेषणसँग सम्बन्धित सेवाहरू प्रदान गर्नका लागि पूर्णकालिक या सप्ताहमा केही दिन सीमित बैंकिङ आउटलेट पनि स्थापना गर्नसक्ने छन् ।

५.७ शाखारहित बैंकिङसम्बन्धी नीति

महानगर/उपमहानगरका बाहिरका अन्य क्षेत्रहरूमा मसिनहरू र स्मार्टकार्ड/चुम्बकीय कार्डहरू उपयोग गर्ने कारोबार बिन्दुमा आधिकारिक एजेन्टहरूमार्फत शाखारहित बैंकिङ सञ्चालन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्वस्वीकृति आवश्यक पर्ने छैन । यस्ता शाखारहित केन्द्रले तोकिएको सुरक्षा मापदण्ड र जोखिम व्यवस्था अनुपालना गरी निक्षेप, भुक्तानी, बैंक स्टेटमेन्ट/ब्यालेन्स प्रमाणपत्र प्रदान र कर्जा प्रवाह तथा असुली गर्न सक्छन् ।

५.८ डिजिटल बैंकिङ नीति

लागत प्रभावी गुण र व्यापक कभरेजसहित वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने क्षमता भएकाले वित्तीय समावेशीकरणका लागि डिजिटल प्रविधि र फिन्टेक निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । डिजिटल भुक्तानी र भुक्तानी प्रणालीलाई अन्तर्सञ्चालित बनाउन नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्देशन जारी गरेको छ । यसमा भुक्तानी सेवाप्रदायकहरू र भुक्तानी प्रणालीका अपरेटरहरू, कारोबार लिमिट, कारोबार शुल्क, विद्युतीय चेक क्लियरिङ, आरटिजिएस कारोबार सुरक्षा आदि समावेश छन् ।

५.९ उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी नीति

नेपाल राष्ट्र बैंकमा वित्तीय उपभोक्ता संरक्षण एकाइ स्थापना गरी वित्तीय उपभोक्ता संरक्षणका लागि वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रक्रियासहितको निर्देशन जारी गरेको पाइन्छ, तर हालसम्म नेपालमा वित्तीय उपभोक्ता संरक्षण कानून छैन ।

५.१० वित्तीय साक्षरता

वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम आयोजना गर्न निर्देशन गरेको पाइन्छ । वित्तीय साक्षरतालाई बढावा दिन वित्तीय साक्षरता रूपरेखा तयार गरिएको छ ।

५.११ साना कर्जामा प्रोत्साहन

वित्तीय संस्थाहरूद्वारा कृषि, व्यवसाय र उद्यम शीर्षकमा प्रदान गरिने कर्जाको लागि आफ्नो आधार दरभन्दा केवल २% सम्म चार्ज गर्न सकिने र यस किसिमको कर्जामा अन्य चार्ज वा पूर्व भुक्तानी शुल्क लिन पाइदैन ।

५.१२ लघुवित्त संस्थाहरू

लघुवित्त संस्थाहरूलाई वित्तीय समावेशीकरणका लागि एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिएको छ । यी संस्थाहरूमार्फत विशेष रूपले गरिब र कम आय भएका परिवारहरूलाई वित्तीय सेवा प्रदान गरिन्छ । लघुवित्त संस्थाहरूलाई पुँजीका आधारमा एक अर्कामा गाभिने वा प्राप्ति प्रक्रियाद्वारा एकीकृत हुन प्रोत्साहन गरिएको पाइन्छ । लघुवित्त संस्थाहरूलाई मुलुकमा भित्रिने विप्रेषण सेवा र भारतीय मुद्रा खरिदको अनुमति दिइएको छ । निक्षेप सङ्कलन गर्ने तथा थोक कर्जा कारोबार गर्ने लघुवित्त संस्थाहरूले आधार दरसमेत तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था भनिएको छ ।

५.१३ हुलाक बचत बैंक

नेपालमा हुलाक सेवाको सुरुवात वि.सं. १९३५ (सन् १८७८) तिर भएको मानिन्छ । हुलाक सेवाले चिठ्ठीपत्र घरघरमा पुऱ्याउने र हुलाक टिकट प्रकाशन गर्छ । वि.सं. २०३३ देखि हुलाक बचतको सेवा पनि उपलब्ध गराउन थालेको हो । साधारण व्यक्तिले रु. ५० सम्म जम्मा गर्न सकिन्छ । कसैलाई रकम पठाउनुपर्ने भने धनादेश सेवामार्फत भुक्तानी गर्ने व्यवस्था छ । नेपालभित्र मात्र सीमित नभएर भारतमा पनि धनादेशमार्फत रकम पठाउने व्यवस्था वि.सं. २०३७ बाट विस्तार गरिएको थियो । यस कार्यले समेत वित्तीय समावेशीकरणलाई सानै रूपमा भए पनि सघाउ पुऱ्याएको पाइन्छ । तथापि हालैका वर्षहरूमा हुलाक बचत बैंकमा समस्या देखिएर यो बन्दका अवस्था पुगेको छ ।

५.१४ बीमा

नेपालमा बीमा व्यवसायको थालनी करिब ७० वर्षअघिदेखि भएको थियो । निर्जीवन बीमा कम्पनीहरू २० वटा, जीवन बीमा कम्पनीहरू १९ र पुनर्बीमा कम्पनी २ गरी ४१ वटा कार्यरत छन् । सरकारी लगानीका ३, स्वदेशी लगानीका ३२, स्वदेशी तथा विदेशी संयुक्त लगानीका २ कम्पनीहरू सञ्चालित छन् । यसका अतिरिक्त विदेशी कम्पनीहरूका ३ शाखाहरू पनि नेपालमा कार्यरत छन् । बीमाको नियामक निकाय बीमा प्राधिकरणबाट बीमा कम्पनीहरूलाई आफ्नो कुल पोर्टफोलियोको कम्तीमा ५% लघुबीमा पोलिसी जारी गर्न अनिवार्य गरिएको छ । बीमा कम्पनीहरूबीच अनुदानसहितको कृषि बीमा कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि ७७ जिल्लाहरूलाई विभाजन गरिएको छ । नेपाल सरकारले कृषि बीमाका लागि अनुदानसमेत प्रदान गर्ने गरेको छ ।

५.१५ पुँजी बजार

नेपालमा धितोबजारमा सूचीकृत भएका तथा विद्युतीय माध्यममा निक्षेप गर्न, वितरण वा बाँडफाँड भएका धितोपत्रधनीबाट आफ्नो जिम्मामा लिई धितोपत्रहरूको धितोपत्रसम्बन्धी हितग्राही खाता खोल्ने तथा धितोपत्र वा उपकरणहरूको नामसारी वा खातामा अभिलेखको काम गरिन्छ। धितोपत्र कारोबार नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लि. र क्लियरिङको काम सहायक कम्पनी सिडियस एन्ड क्लियरिङ लि. ले गरेको पाइन्छ। नेपाल धितोपत्र बोर्डले प्रारम्भिक रूपमा भए पनि वित्तीय साक्षरताको काम गरेको पाइएको छ। सेयर बजारमा सूचीकृत कम्पनीको सेयर प्रमाणपत्र कागजी रूपमा अर्थात् भौतिक रूपमा वितरण हुने गरेकामा हिजोआज त्यस्तो कागजमा उल्लिखित रकमहरूको आलेख विद्युतीय माध्यमबाट अभौतिकीकरण गर्ने र खरिदकर्ताहरूका नाममा निक्षेप गरी कारोबारको अभिलेख राखी अद्यावधिक सेवा उपलब्ध गराइन्छ। धितोपत्र कारोबार गर्नेहरू धितोपत्र/दलालमार्फत कारोबार गरिन्छ। हालका वर्षहरूमा स्थानीय जलस्रोत उपयोग गरी बनाइएका जलविद्युत् उत्पादन कम्पनीहरूको सार्वजनिक पुँजी आह्वानमा स्थानीय व्यक्तिहरूलाई पनि समावेश गर्ने नीति लिएको पाइन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, (२०८०), आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१, काठमाडौं, नेपाल।

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय (२०८१), सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६), काठमाडौं।

कुँवर, कृष्णबहादुर (२०६०), नेपालमा गरीबी र ग्रामीण विकास, मीना प्रकाशन, काठमाडौं।

नेपालमा वित्तीय पहुँचको स्थिति सङ्क्षिप्त अध्ययन, नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७६, असोज।

नेपाल राजपत्र, गरिबी निवारण कोष अध्यादेश, २०६०

नेपाल राष्ट्र बैंक, कार्यपत्र, सार्क फिनान्स, डिसेम्बर, २०२०

नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७७), एकीकृत निर्देशन, काठमाडौं।

नेपालमा वित्तीय समावेशीकरण अध्ययन प्रतिवेदन, २०७८, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं।

Banking and Financial Statistics, Nepal Rastra Bank, 2021 December Kathmandu.

NRB (2019). Situation of Access to Finance in Nepal (in Nepali), Nepal Rastra Bank, Kathmandu.

Pant, B. (2016). Financial Inclusion Nepal: A Policy Review and Prescription. Nepal Rastra Bank Economic Review.

World Bank (2014), Global Financial Development Report 2014, Financial Inclusion, World Bank, Washington DC.

G20 Financial Inclusion Indicators. (2021). Global Partnership for Financial Inclusion (GPII).